

VU Research Portal

Burgerschap en verschil

Wolthuis, A.J.

published in

Recht der werkelijkheid
2012

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Wolthuis, A. J. (2012). Burgerschap en verschil. *Recht der werkelijkheid*, 33(1), 59-75. [4].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Burgerschap en verschil

Bertjan Wolthuis

1 Inleiding

Geert Wilders ‘speelt het spel niet volgens de regels’, ‘hij onttrekt zich aan iedere norm voor debatteren’, volgens leden van de Tweede Kamer.¹ Het is interessant om te merken dat Kamerleden kennelijk een bepaalde manier van met elkaar spreken en argumenteren als de norm zien, als de gevestigde praktijk. Wilders bedreigt die praktijk, vinden deze parlementariërs. Dat vindt niet iedereen.² Maar iedereen kan het er vermoedelijk wel over eens zijn dat Wilders’ wijze van deelnemen aan het parlement *verschilt* van die van de andere parlementariërs. De vraag waarop in het parlement het antwoord nog niet lijkt te zijn uitgekristalliseerd, is of er *ruimte* behoort te zijn voor dit verschil. Bedreigt Wilders het parlementaire debat? Of zetten de gevestigde partijen de nieuwkomer ten onrechte in de hoek? Het is nog niet duidelijk of er een *modus vivendi* is gevonden tussen de PVV, die populistisch wordt genoemd, en de andere partijen, die dan deliberatief zouden zijn. Het is daarom te vroeg voor een definitieve wetenschappelijke analyse van dit conflict, die immers pas achteraf kan worden gegeven.

De vraag komt wel op of er ervaring is met vergelijkbare gevallen. Werden parlementariërs in het verleden ook wel eens met nieuwe, afwijkende manieren van politiek bedrijven geconfronteerd? En zo ja, hoe hebben zij toen gehandeld? Mijn doel is om uit de verkenning van deze gevallen een – vanzelfsprekend ruw, fragmentarisch, nog te toetsen – beeld te schetsen van de manier waarop burgers in vertegenwoordigende politieke lichamen als de Tweede Kamer³ omgaan met de scherpe verschillen die tussen hen kunnen bestaan.

In dit artikel bespreek ik drie van dergelijke gevallen. Mijn claim is overigens niet dat dit de enige drie gevallen zijn die lijken op het geval Wilders. Mijn punt is alleen dat dit gevallen zijn waarin, net als in het geval Wilders, nadrukkelijk sprake is van een verschil in de manier van deelnemen aan de politiek tussen burgers die in een bepaalde parlementaire traditie staan en nieuwkomers. Ik ben de drie controverses op het spoor gekomen aan de hand van recent verschenen

1 Peeperkorn 2007, p. 3. De eerste uitspraak is van Van Haersma Buma (CDA), de tweede van Halsema (GroenLinks).

2 Peeperkorn (2007, p. 3) vermeldt ook dat de helft van de luisteraars van het radioprogramma *Stand.nl* Wilders een verrijking van het politieke debat vindt.

3 Dit is een pleonasme wanneer men burgers definieert als deelnemers aan politiek. Zie paragraaf 2.

politiek-historische literatuur over de Tweede Kamer.⁴ De conclusie (par. 6) die uit de analyse van de drie controverses oprijst, is dat burgers in deze drie gevallen vochten voor een vrije ruimte van discussie tussen gelijken, voor een politieke arena waarin het verschil tussen burgers op vreedzame wijze kan worden verwoord. Deze conclusie kan uiteraard niet zomaar worden geëxtrapoleerd naar de gehele Nederlandse parlementaire geschiedenis. In het bestek van dit verkennende artikel kan hooguit een hypothese naar voren worden geschoven, die nadere toetsing behoeft. Vóór ik de drie controverses bespreek (par. 3, 4 en 5), baan ik daarvoor eerst de weg door toe te lichten welke invulling van burgerschap ik hanteer en welke opvatting van politiek ik in de analyse veronderstel (par. 2).

2 Burgerschap en politiek

2.1 *Burgerschap*

Het begrip burgerschap is veelomvattend wanneer al zijn betekenissen in ogen-schouw worden genomen. Het wordt wel uitgelegd op (ten minste) drie manieren:

“The first is citizenship as legal status, defined by civil, political and social rights. Here, the citizen is the legal person free to act according to the law and having the right to claim the law’s protection. It need not mean that the citizen takes part in the law’s formulation, nor does it require that rights be uniform between citizens. The second considers citizens specifically as political agents, actively participating in a society’s political institutions. The third refers to citizenship as membership in a political community that furnishes a distinct source of identity.”⁵

In dit artikel beperk ik me tot de tweede, oudste betekenis. Aristoteles verstond onder burgers al ‘zij die openbare ambten bekleden’⁶ en Rousseau maakte een onderscheid tussen twee rollen die leden van een staatsgemeenschap vervullen:

4 In het bijzonder vond ik de studies van Turpijn (2008) en Tanja (2010) bruikbaar. Omdat een vergelijkbare studie van de naoorlogse periode nog niet is afgerond (Hoetink bereidt een proefschrift voor over de werking van geschreven en ongeschreven regels in de parlementaire politiek na 1945 (Tanja 2010, p. 264, noot 15)), heb ik mij hier beperkt tot gevalsstudies van vóór de Tweede Wereldoorlog. Bij een onderzoek dat algemene conclusies wenst te trekken over het gedrag van burgers in het parlement door de eeuwen heen, zou het aldus ontstane gebrek aan representativiteit problematisch zijn. Problematisch is het hier echter niet, omdat deze studie erop uit is om hypothesen te ontwikkelen, niet om ze te toetsen. Over de zorg van Nederlandse burgers voor hun parlementaire vrijheid is zo goed als niets bekend. Met dit verkennende artikel wil ik enkel aantonen dat die zorg op zekere momenten heeft bestaan. Ook wil ik die zorg nader omschrijven. Voor conclusies met betrekking tot haar duurzaamheid of haar ontwikkeling is het nog te vroeg. (NB De studies van Turpijn en Tanja kunnen voor het toetsen van hypothesen hieromtrent niet worden gebruikt omdat die een andere insteek hebben. Toch kon ik op basis van die studies wel vermoeden wanneer zich voor het doel van dit onderzoek interessante controverses zouden kunnen hebben afgespeeld. Door parlementaire bronnen te raadplegen kon ik dat vermoeden telkens toetsen.)

5 Leydet 2011.

6 Aristoteles 1998, boek III, hoofdstuk 1.

de leden zijn ‘burgers wanneer zij deelnemen aan het soevereine gezag en *onderdaan*en voor zover zij onderworpen zijn aan de wetten van de staat’.⁷ Het opmerkelijke is dat in het spraakgebruik van de laatste tijd de term burger juist onderdaan lijkt te betekenen en politici niet als burgers worden beschouwd, maar tegen hen worden afgezet (‘de kloof tussen burger en politiek’). Ik bedien mij hier toch van dit republikeinse burgerschapsbegrip omdat het mij hier gaat om de manieren waarop actieve burgers zich in het parlement bekommeren om de politiek waar zij deel van uitmaken. Nu de burger is gedefinieerd als de deelnemer aan politiek, is het nodig in te vullen wat hier onder politiek wordt verstaan.

2.2 De omstandigheden van politiek

Aristoteles benadrukte in kritiek op Plato al dat een polis uit een veelheid van *verschillende* burgers bestaat en dat zij ten onder gaat wanneer zij een uniforme eenheid wordt, wat Plato juist als ideaal zag.⁸ Aristoteles begreep dat politiek daar begint waar verschillende mensen op voet van gelijkheid en in vrijheid met elkaar trachten samen te leven. Verschil, gelijkheid, vrijheid, en de wens om samen te leven, zouden we de ‘omstandigheden’ van politiek kunnen noemen.⁹ Zou er geen verschil bestaan, dan zou politiek niet nodig zijn, want als we allemaal hetzelfde zouden zijn of willen, dan zouden we als vanzelf samenleven. Zouden we elkaar niet als gelijken of als vrijen zien, dan zou politiek ook niet nodig zijn; de sterken zouden eenvoudig de zwakken overheersen. Tenslotte is politiek pas nodig wanneer we samen willen leven, in één verband, volgens vastomlijnde regels, die voor iedereen hetzelfde luiden. Een mensenwereld waarbij iedereen volstrekt zijn eigen gang zou gaan, is bijkans ondenkbaar; maar een dergelijke wereld vol asociale wezens zou geen politiek kennen.

Met betrekking tot de omstandigheid van politiek dat burgers van elkaar verschillen, lopen normatieve politieke theorieën het scherpst uiteen. Deze theorieën zijn er niet op gericht te onderzoeken hoe burgers met hun onderlinge verschillen omgaan, wat ik hier wel poog te doen, maar hoe zij dat *behoren* te doen. Het antwoord van het *liberalisme*, denk aan het werk van John Rawls, is dat zij het uit de weg moeten gaan, door van meet af aan af te spreken dat de vrije ruimte waarin individuen hun eigen gang mogen gaan, niet ter beschikking staat van de politiek.¹⁰ Het liberalisme heeft er oog voor dat burgers scherp van elkaar verschillen wat betreft hun morele of godsdienstige overtuigingen, maar het neemt aan dat zij elkaar kunnen vinden in een politiek die deze verschillen buiten de politiek plaatst, privatiseert. Het antwoord van *deliberatieve democraten* is dat zij onderlinge verschillen moeten overwinnen, door na een open discussie overeenstemming te bereiken over de regels die voor hen zullen gaan gelden. Sommige democraten verwachten dat burgers die redelijk zijn, die zich neerleggen bij de kracht van het betere argument, consensus kunnen bereiken.¹¹ Meer *populistische*

7 Rousseau 1995, boek I, hoofdstuk 6, mijn cursivering.

8 Aristoteles 1998, boek II, hoofdstuk 2.

9 Ik volg hier Waldron 1999, p. 102, die gelijkheid en vrijheid echter als omstandigheden onvermeld laat.

10 Rawls 1999, p. 3 (bijv.).

11 Zie bijvoorbeeld Habermas 2006, p. 12 en Steiner e.a. 2004, p. 136.

visies op democratie, zoals die van Rousseau, gaan ervan uit dat de verschillen tussen burgers worden opgeblazen. De elite wil het eigen belang bevorderen. Discussie duidt erop dat het partijbelang, niet het algemene belang, de boventoon voert.¹² De wil van het volk is eenduidig, als zij maar niet door de politieke elite zou worden verhuld. Politici die als populistisch te boek staan, beroepen zich erop precies te weten wat het volk of de gewone man wil. Ze staan vijandig tegenover de vertragende, troebele instituties van het politieke compromis.

Deze drie benaderingen in de politieke filosofie hebben zo gezien met elkaar gemeen dat ze het verschil tussen burgers *bagatelliseren*. We kunnen het eens worden over het depolitiseren van onze verschillen. We kunnen het eens worden als we maar oprecht zouden argumenteren. We zijn het al eens, als we onze oren maar niet laten hangen naar partijpolitiek. Het is uitgerekend dit aspect van deze theorieën, dat verschil overwonnen kan worden of welbeschouwd niet bestaat, dat ze bij uitstek vatbaar maakt voor de kritiek dat ze idealistisch zijn, dat ze onvoldoende relevant zijn voor de politieke praktijk. Sterker nog, de verdedigers van deze theorieën lijken hun neus op te halen voor de kunst van de politiek als de kunst om op een respectvolle wijze met de verschillen tussen (groepen) burgers om te gaan. De alledaagse politiek, de traagheid en complexiteit van het politieke compromis, lijkt bij hen in een verkeerd daglicht te staan, omdat zij menen dat het *vermeden* kan worden, als we maar depolitiseren, redelijk blijven, het algemene belang voor ogen houden. In de twintigste eeuw hebben enkele denkers vanuit de zijlijn aandacht gevraagd voor een realistische politieke theorie, één die accepteert dat het verschil tussen burgers onophefbaar is en die begrijpt dat politiek de onvermijdelijke kunst is om op een gemeenschappelijke lijn uit te komen, zonder de verschillen tussen burgers te verdoezelen.¹³ Dit onderzoek is een poging te verkennen hoe burgers in de praktijk nu *werkelijk* rekenschap geven van de omstandigheden van de politiek, in het bijzonder die van verschil.

2.3 *Het politieke spel*

Nu de omstandigheden van de politiek zijn genoemd en in het bijzonder de omstandigheid van het verschil is besproken, is het nodig aandacht te besteden aan het bedrijven van politiek zelf. Soms vereenzelvt men het begin van de politiek met de geboorte van de democratie in het antieke Griekenland. Maar men mag daarbij niet vergeten dat de term 'democratie' in de Griekse Oudheid gebruikt werd om de staatsvorm waarin niemand een ander zou mogen overheersen, te beschimpen. 'Democratie' stond namelijk voor heerschappij van de massa. Wat de verdedigers van de klassieke polis echter voor ogen stond, was een vrije staat, een staat waar niemand de heerschappij voerde, ook de meerderheid niet. Die vrijheid was de gedachte achter deze *isonomie* (gelijkheid voor de wet), die garandeerde dat, hoewel de één rijker en invloedrijker was dan de ander, de wet ze als gelijken beschouwde en niet toeliet dat de één heerschappij over de ander

12 Rousseau 1995, boek IV, hoofdstuk 2. '[L]ange debatten, meningsverschillen, opschudding kondigen de opkomst aan van afzonderlijke belangen en het verval van de staat.'

13 Mooie voorbeelden zijn Crick 1964 en Hampshire 1999. Een bijzonder staaltje van deze kunst is het akkoord van de zogenoemde Kunduz-coalitie op 26 april 2012.

voerde.¹⁴ Voor de wet waren de vrije mannen gelijk: ze mochten allen het woord voeren en stemmen. De enige macht die toelaatbaar was, was de macht van het woord. 'To persuade, *peithein*, was the specifically political form of speech, and since the Athenians were proud that they, in distinction to the barbarians, conducted their political affairs in the form of speech and without compulsion, they considered rhetoric, the art of persuasion, the highest, the truly political art.'¹⁵

De vrijheid en de gelijkheid die de oude Grieken zochten en vonden in de vrije discussie, gaat nog steeds schuil in de overlegpraktijken die binnen moderne vertegenwoordigende democratieën in parlementen en gemeenteraden zijn terug te vinden, maar ook in bijvoorbeeld de openbare ruimte en in diverse media. Jürgen Habermas onderscheidt stevast vier spelregels die in overlegpraktijken, in wat Habermas 'Discours' of 'Argumentation' noemt, besloten liggen: '(a) Niemand, der einen relevanten Beitrag machen könnte, darf von der Teilnahme ausgeschlossen werden; (b) allen wird die gleiche Chance gegeben, Beiträge zu leisten; (c) die Teilnehmer müssen meinen, was sie sagen; (d) die Kommunikation muß derart von äußeren und inneren Zwängen frei sein, daß die Ja/Nein-Stellungnahmen zu kritisierbaren Geltungsansprüchen allein durch die Überzeugungskraft besserer Gründe motiviert sind.'¹⁶ Habermas begrijpt met elkaar redeneren als een (serieuze) spel. 'These presuppositions are constitutive of the game of argumentation: the very moment we discover that somebody cheats and manipulates or excludes relevant persons or contributions, we realize that the game is over.'¹⁷ De vrijheid van het overleg en de gelijkheid tussen de deelnemers gaan verloren als de een de ander misleidt of anderszins dwingt. De enige dwang die toelaatbaar is, is die van het argument. Zodra men de spelregels overschrijdt, speelt men het spel niet meer, is de betovering van politiek als een spel voor vrije en gelijke burgers verbroken.

Nu kan men tegenwerpen dat deze spelregels van Habermas idealistisch zijn, omdat ze in de praktijk met enige regelmaat worden overtreden. Maar deze tegenwerping berust op een misverstand. De spelregels van vrije argumentatie zijn uiteraard én 'faktisch' én 'kontrafaktisch', om Habermas' terminologie te hanteren. De regels zijn kontrafaktisch omdat ze tegenover de praktijk staan in die zin dat ze soms overtreden worden in de praktijk. Maar ze zijn faktisch in de zin dat ze wel degelijk geaccepteerd worden als de spelregels door de spelers van het spel. Zodra iemand het al te gortig maakt (dreigt, op de persoon speelt, etc.), wordt daar door de anderen op gereageerd, zoals de commotie ten aanzien van Wilders' wijze van deelnemen aan sommige parlementaire vergaderingen bewijst. (De kritiek dat de spelregels van de politiek niet gelden omdat de spelregels zo vaak worden overschreden, is natuurlijk net zo misplaatst als beweren dat de spelregels van het voetballen niet gelden omdat zij telkens worden overtreden.)

Ik wil Habermasianen echter niet volgen voor zover zij verwachten dat verschil van opvatting in discussie opgelost kan worden, als burgers maar bereid zouden

14 Arendt 2009, p. 45.

15 Arendt 2005, p. 7.

16 Habermas 1996, p. 62.

17 Habermas 2005, p. 385.

zijn te zwichten voor het betere argument. Een dergelijke verwachting is immers gestoeld op de aanname dat er overeenstemming bestaat over wat de betere argumenten zijn. Die aanname is onrealistisch. Politiek vindt plaats tussen burgers die *fundamenteel* van mening/houding kunnen verschillen, dus ook vanuit volstrekt andere argumenten kunnen *vertrekken*. In een dergelijke situatie is argumentatie verrassend genoeg nog steeds mogelijk en zinvol: niet door de ander de eigen argumenten voor te houden, want die zal de ander meestal niet sterk vinden, maar door de inconsistenties in de redenering van de ander bloot te leggen, voor zover die er zijn.¹⁸ In de politiek vindt vermoedelijk nooit een goed gesprek plaats dat uitmondt in echte overeenstemming. (Vindt dat überhaupt *ergens* plaats?) Ik ben het met Habermas eens dat inclusiviteit, gelijkheid, oprechtheid en vrijheid noodzakelijk bij argumenteren horen, maar die regels houden niet in dat de kans op overeenstemming reëel is of dat overeenstemming de reële verwachting is van de betrokkenen.

2.4 De zorg voor de politiek

Hier komt bij dat Habermas' nadruk op de spelregels van argumentatie in abstracto de aandacht te zeer vestigen op de onveranderlijkheid en de objectiviteit van deze spelregels. We zouden zo onvoldoende zicht krijgen op de actieve bemoeienis van burgers zelf met de spelregels van het vrije discussiëren. Daarom is het nodig ons te laten inspireren door historische studies die laten zien dat deelnemers aan praktijken deze praktijken zelf telkens vormgeven. Volgens Michel Foucault vormen de problemen die de deelnemers aan praktijken ontmoeten, de drijfveer om die praktijken kritisch tegen het licht te houden en nieuwe grenzen te trekken, nieuwe spelregels te formuleren. 'De geschiedenis van het denken analyseert hoe een onproblematisch ervaringsdomein of een geheel van praktijken, dat zonder meer geaccepteerd was, dat gewoon was en niet ter discussie stond, een probleem gaat worden, tot discussie en redetwist leidt, nieuwe reacties uitlokt en een crisis teweegbrengt in de voorheen vanzelfsprekende gedragingen, gewoonten, praktijken en instituties.'¹⁹ Hij benadrukt dat de ontwikkeling van praktijken niet een vast, automatisch verloop kent, maar dat verandering juist het resultaat is van het probleemoplossend vermogen van de vrije en creatieve deelnemers aan die praktijken. '[E]en problematisering [is] geen uitvloeisel of consequentie van een historische context of situatie, maar een antwoord, gegeven door bepaalde individuen (...). Een problematisering is altijd een soort creatie, maar dan wel een die niet noodzakelijk uit een bepaalde situatie volgt. Een gegeven problematisering kan alleen begrepen worden als antwoord dat zich aandient als reactie op een concreet en specifiek aspect van de wereld.'²⁰

Eerder heb ik ten aanzien van politieke argumentatie of overleg het standpunt verdedigd dat de inzichten van Habermas en Foucault elkaar niet hoeven te bijten, al heeft de secundaire literatuur beide denkers vaak als rivalen geportretteerd. Want waar Habermas de uitgangspunten van het redeneren in het alge-

18 Zie hierover Wolthuis 2007.

19 Foucault 2004, p. 63.

20 Foucault 2004, p. 142.

meen onder woorden heeft geprobeerd te brengen, zijn historische studies à la Foucault erop gericht de veranderingen in concrete praktijken aan het licht te brengen. Die veranderingen gaan mijns inziens nooit zover dat de spelregels die Habermas verwoordt, volledig verlaten worden. Dan kan men immers beter zeggen dat men van het argumenteren of overleggen is afgestapt en een nieuw spel is gaan spelen.²¹ Met Habermas wil ik politiek begrijpen als een spel voor vrije en gelijke burgers, dat zekere constituerende regels kent, waarvan men niet kan afwijken als men dat spel wil blijven spelen. Men overlegt of argumenteert eenvoudig niet meer wanneer men dreigt of manipuleert. Met Foucault wil ik echter de politiek ook begrijpen als een praktijk die de deelnemers eraan blijven vormgeven en aanpassen ten einde problemen waarvoor zij zich gesteld zien, op te lossen. Die bijstellingen en aanpassingen blijven echter binnen de perken; de uitgangspunten van het spel kunnen zelf niet worden opgeheven als men het spel nog wenst te blijven spelen, net zoals de spelregels bij voetbal veranderen in de loop van de tijd,²² maar de regel dat men de bal niet met de hand speelt, niet kan worden opgegeven wanneer men nog *voetbal* wil blijven spelen.

De uitgangspunten van het argumenteren in het algemeen, zoals die door Habermas zijn verwoord, staan op twee manieren ver af van de problematiseringen van de deelnemers aan specifieke praktijken, die centraal staan in de historische studies van Foucault. In de eerste plaats zijn de spelregels rond inclusiviteit, gelijkheid, oprechtheid en ongedwongenheid regels van argumentatie *in abstracto*. Habermas abstraheert van concrete argumentatiepraktijken zoals die zich in een bepaalde institutionele context, een parlement bijvoorbeeld, afspelen. Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer zou men als de spelregels van een specifieke argumentatiepraktijk kunnen beschouwen. Een Reglement van Orde lost allerlei praktische problemen op zoals: wie er wanneer het woord mag voeren, wat wel en niet mag worden gezegd, hoe een vergadering kan worden beëindigd, et cetera. In de tweede plaats staan de spelregels die Habermas verwoordt ver af van de problemen waarmee parlementariërs worstelen, omdat het spelregels zijn en spelregels niet vertellen hoe het spel gespeeld moet worden. Spelregels geven nooit aan hoe er gespeeld moet worden, maar hoe er niet gespeeld mag worden, wat niet meer geldt als deelname aan het spel. De bal mag niet met de hand worden gespeeld. Een speler mag een andere speler niet in gevaar brengen. Maar hoe een voetbalteam een doelpunt maakt (dat is iets anders dan wat als doelpunt telt), vindt men in de spelregels niet terug. Dat moet ook niet, omdat spel, net als de politiek zelf (zie hierboven), ook een spel, vrijheid is.²³ De spelregels begrenzen een vrije ruimte waarbinnen spelers zelf uit mogen vogelen hoe zij het spel zullen spelen. Dit is een kwestie van tactiek, niet van regels. De problemen waarmee parlementariërs zich geconfronteerd zien, zijn de problemen die zij in de loop van het spel zelf, terwijl het gespeeld wordt, aan den lijve ondervinden. Lang niet alle pro-

21 Wolthuis 2012.

22 In de voetballerij wordt bijvoorbeeld wel gepleit voor afschaffing van de buitenspelregel en voor de introductie van elektronische middelen om de naleving van de spelregels te controleren.

23 Zie voor dit begrip van spel Huizinga 1938, hoofdstuk 1.

blemen laten zich oplossen met een verandering in de spelregels. Soms trekken de leden van de Tweede Kamer grenzen ten aanzien van de gehanteerde tactiek.

3 Conservatieven versus liberalen

Ik licht hier drie scenes uit de geschiedenis van het Nederlandse parlement. De eerste controverse speelt zich af rond het midden van de negentiende eeuw en illustreert de strijd tussen meer conservatieve en meer liberale politici. De tweede speelt zich af rond de schoolwet van 1878 en laat liberale en confessionele burgers met elkaar botsen. De derde speelt zich af in het interbellum en betreft een strijdpunt tussen parlementaire en radicale politieke partijen. De keuze voor deze drie controverses is ingegeven door de thematiek die zij delen met de controverse rond Wilders, de aanleiding van dit onderzoek. Ook in deze controverses draait het namelijk om de vraag naar de ruimte voor verschil, omdat ook in deze gevallen nieuwkomers met afwijkende meningen en houdingen die ruimte tot een probleem maken. Bij de keuze voor deze controverses is secundaire, historische literatuur zeer behulpzaam geweest, in het bijzonder die van Turpijn en Tanja.²⁴

In 1848 namen onder druk van koning Willem II regering en Staten-Generaal de grondwet aan die hoofdzakelijk door de liberaal Thorbecke was voorbereid. De koning was naar eigen zeggen in één dag van uiterst conservatief tot uiterst liberaal geworden.²⁵ De oorzaak daarvan lag in de grote politieke veranderingen in Parijs en Berlijn in achtereenvolgens februari en maart van dat jaar. In Berlijn gaf de koning van Pruisen toe aan de druk van liberale burgers, om een revolutie te voorkomen. Willem II wilde in Nederland hetzelfde doen, vandaar de verandering van "overtuiging". Een kleine groep liberalen rond Thorbecke had enkele jaren daarvoor geprobeerd een voorstel tot hervorming van de Grondwet in de Tweede Kamer behandeld te krijgen, maar op 31 mei 1845 bepaalde het in meerderheid conservatieve parlement met 34 stemmen tegen 21 dat het niet moest worden behandeld. Door omstandigheden van buitenaf kreeg Nederland op 3 november 1848 dus toch nog een liberale grondwet.

Achteraf kan men met recht beweren dat de moderne parlementaire democratie in Nederland pas echt aanzien begint te krijgen vanaf de grondwet van 1848. Maar dat aanzien is wel het gevolg geweest van hevige strijd. Het is wel waar dat het parlement volgens de grondwet voor het eerst de beschikking over enkele belangrijke instrumenten krijgt (het recht van amendement en het recht van enquête) en dat de grondwet bepaalt dat de koning onschendbaar is en de ministers verantwoordelijk, maar de interpretatie van al die bepalingen lag nog helemaal niet vast. De hoop van meer liberale politici was dat het zwaartepunt van de macht bij het parlement kwam te liggen. Maar een substantieel deel van de parlementariërs was conservatief en, uit angst voor revolutie, voorstander van een sterke koning. Conservatieve ministers vonden bijvoorbeeld dat de regel dat de

²⁴ Zie voor een nadere toelichting voetnoot 4.

²⁵ Boogman 1978, p. 51.

koning onschendbaar is, betekende dat de beslissingen van de koning en zijn verantwoordelijke ministers 'niet mochten worden tegengesproken'.²⁶

Ziehier de achtergrond van het conflict tussen de conservatieve minister van Oorlog, Forstner van Dambenoy, en de liberale parlementariër Van Zuylen van Nyevelt, in november 1854. Van Zuylen van Nyevelt, die eerder minister was onder het ministerie (kabinet) Thorbecke en later zelf aanvoering zou geven aan een ministersploeg, hield op 21 november 1854, bij de beraadslagingen over de begroting voor 1855, een uiterst kritisch betoog over het gebrek aan beginselvastheid van de nieuwe regering.

'Ja, Mijne Heeren, ik zeg het met leedwezen, ik zie de noodzakelijkste bestanddeelen van den regeringsvorm, waaronder wij leven, verloochend en terzijde gesteld. Ik zie den naam des Konings gebruikt dan eens als een middel om alle oppositie af te weren, ja zelfs om ééne armzalige duizend gulden op een der hoofdstukken van de begroting er door te halen; dan weer als een schild, waarachter de verantwoordelijke raadslieden van de Kroon zich verschuilen wanneer hunne maatregelen berisping ondervinden. Ik hoor wel spreken van den Koning te eeren, maar wat beduidt die klank? Hoe is die spreuk overeen te brengen met de verkorting van een der onbetwistbaarste prerogativen der Kroon? Of sedert wanneer is de eerste alinea van artikel 58 der Grondwet ondergeschikt geworden aan eene ministeriële aanschrijving?'²⁷

In deze retorische vragen refereert Van Zuylen aan het gerucht dat koning Willem III tijdens een inspectie van een garnizoen in Zeist geen toestemming van de commandant zou hebben gekregen om met een groep huzaren te paraderen.²⁸ Dat zou hebben betekend dat de Koning geen gebruik had mogen maken van zijn grondwettelijke bevoegdheid om de troepen aan te voeren. (De eerste zin (alinea) van artikel 58 Grondwet luidde: 'De Koning heeft het oppergezag over zee- en landmagt.'). De minister van Oorlog, Forstner van Dambenoy, was bij de vergadering waarin Van Zuylen bovenvermelde toespraak hield, verhinderd. Vier dagen later had hij in de Handelingen de kritiek van Van Zuylen gelezen. Hij nam haar zeer hoog op. Hij vroeg Van Zuylen duidelijk te maken tot wie de 'beschuldiging' gericht was, tegen de minister van Oorlog of die van Marine? 'Ik vermeen toch, Mijnheer de Voorzitter, dat wanneer een eerlijk man zich in de pijnlijke verplichting bevindt om als beschuldiger op te treden, hij zijne beschuldiging niet op eene zijdelingsche wijze en in bedekte bewoordingen moet vervatten, maar ridderlijk en openlijk voor de zaak moet uitkomen. Wanneer zulks in het algemeen de regel is, dan zal dit nog wel meer vereischt worden, wanneer het geldt eene beschuldiging van hoogverraad en van meened tegen de Minister des Konings uitgesproken. Ik zeg hoogverraad en meened, aangezien ieder Minister bij zijne optreding als zoodanig de handhaving der Grondwet bezweert, en wanneer die Minister te kort doet aan een der praerogativen van de Kroon, dan heeft hij zijn eed gebro-

26 Turpijn 2008, p. 69.

27 *Handelingen II*, 1854-1855, 21 november 1854, p. 68.

28 Turpijn 2008, p. 71.

ken. Ik verlang aldus dat die afgevaardigde zich verklare, wien van ons beiden de beschuldiging, zoo even aangehaald, betreft.²⁹

Van Zuylen antwoordde dat Forstner te ver ging met 'hoogverraad' en 'meineed'; en zelfs met beschuldiging. Hij kaatste de bal terug. 'Het komt mij voor, dat de vrijheid van discussie, die in deze vergadering bestaat, die aan de leden wordt toegelaten in zooverre zij niet door den President tot de orde worden geroepen, veroorlooft dat men zijn gevoelens adstrueert, door voorbeelden, geput uit handelingen van de Regering, uit de handelingen van de Ministers.' Van Zuylen vindt dat hij juist heeft gehandeld. 'Ik meen ook dat de Minister van Oorlog van zijn kant de vrijheid van spreken moet eerbiedigen, die hier bestaat, die hier moet bestaan, zullen onze discussies iets beteekenen.'³⁰ Forstner nam hiermee geen 'genoegen' en eiste dat Van Zuylen de aanleiding van de beschuldiging prijs gaf, 'dat verlang ik van hem als man van eer'. Turpijn vermeldt dat hierop Forstner zijn rapier trok en er dreigend mee naar Van Zuylen wees.³¹ De voorzitter schorste snel de vergadering. Daarna openbaarde Van Zuylen het gerucht, dat Forstner vervolgens bestempelde als 'geheel en al valsch', als 'laster, laster en niets dan laster!'³² Forstner las even later de brief voor waaruit bleek dat de koning zelf had aangekondigd niet voornemens te zijn het gezag over de troepen te voeren.³³ Forstner sprak daarna van een 'oneerlijk man', van 'een onedele daad', waarop Van Zuylen het als een zaak van hem en Forstner bestempelde, maar nog wel verklaarde dat hij zich 'noch door dit incident, noch door wien of wat ook zou laten terughouden gebruik te maken van de vrijheid van spreken, die mij toekomt volgens de Grondwet als lid van deze Kamer'.³⁴ Beide heren bleken tot een duel bereid, maar na onderhandelingen tussen hun secondanten kon dat worden vermeden. Een van de secondanten van Van Zuylen, Storm van 's Gravesande, kon niet eerder dan op 29 november verklaren, 'dat het ons allen bekende incident, hetwelk zich in de zitting van jongstleden Zaterdag heeft voorgedaan, volgens het eenparig oordeel der vier mannen, die aan de partijen in deze zaak hebben ter zijde gestaan, op een voor beiden allezins eervolle wijze is ten einde gebragt, en alzoo als geheel afgedaan moet beschouwd worden.'³⁵

Het 'incident' is natuurlijk een boeiende geschiedenis, die de huidige commotie over parlementair taalgebruik sterk relativeert. (Er wordt in de Tweede Kamer een zwaard getrokken!) Maar het gaat mij hier niet zozeer om de actie van Forstner, maar om de verschillende opvattingen over wat correct met elkaar discussiëren is. Volgens Forstner, een militair, een man van eer, beschuldigt Van Zuylen hem onterecht en bovendien op een onedele manier. Van Zuylen appelleert aan de Grondwet, die hem alle vrijheid verschaft om het doen en laten van de regering kritisch tegen het licht te houden. Die vrijheid moet bestaan omdat anders het parlement, zoals de liberalen rond Thorbecke dat graag zien, zijn waardige taak,

29 *Handelingen II*, 1854-1855, 25 november 1854, p. 135.

30 *Idem*.

31 Turpijn 2008, p. 71.

32 *Handelingen II*, 1854-1855, 25 november 1854, p. 136.

33 *Idem*, p. 137.

34 *Idem*, p. 138.

35 *Handelingen II*, 1854-1855, 29 november 1854, p. 179.

controle van de regering, niet goed kan vervullen. De liberalen begrepen goed dat de vrijheid van het scherpe debat, het betekenisvolle debat, op het spel stond. Dat bleek niet alleen uit de woorden van Van Zuylen, maar ook uit het feit dat de aanvoerder van de liberalen en de schrijver van de grondwet, Thorbecke, twee dagen na dato op het incident terugkwam om er heel nadrukkelijk een les uit te trekken, omdat het de kern raakte van zijn liberale, waardige parlement, een parlement waar alles kritisch gezegd moet kunnen worden, want als ministers zich telkens persoonlijk aangesproken kunnen voelen, dan zou dat de vrijheid van spreken ernstig verhinderen. Men is misschien geneigd te denken, begon Thorbecke, dat de parlementarier zich dient te gedragen als een 'gentleman', zoals we dat ook in de maatschappij van elkaar verwachten. Maar dat is een verkeerde gedachte. 'De parlementaire taal heeft hare eigenaardigheid, verbonden aan de vrijheid van oordeel, verbonden aan de strengheid der controle, die wij geroepen zijn hier uit te oefenen. In die taal hebben uit dien hoofde de woorden soms eene andere betekenis, dan diezelfde woorden zouden hebben in de gewone samenleving.' Als een Kamerlid zegt geen vertrouwen meer te hebben in een minister, dan zou dit een belediging kunnen zijn in de 'gewone samenleving'; maar in het parlement gaat het niet om de minister 'als individu, als bijzonder persoon', maar gaat het om zijn 'bestuur'. Dus als een uitdrukking voor verschillende interpretaties vatbaar is, dan moet de minister ze opvatten als 'betreffende den Minister in zijn bestuur', omdat die interpretatie 'rust op den pligt, dien wij hier te vervullen hebben'.³⁶

De liberalen breken hier door de conservatieve grens dat men beleefd, hoffelijk met elkaar discussieert, dat men elkaar niet scherp aanvalt. Dat moeten ze wel doen, omdat de conservatieve ministers, als zij zich steeds persoonlijk aangevallen zouden voelen, het debat op die manier zouden doodslaan, en het parlement daarmee tot een tandeloze tijger zouden maken. Willen de middelen die de grondwet van 1848 het parlement gaf, ook echt in de praktijk leiden tot een parlement dat vrijuit het beleid van de regering kan bespreken, dan moet het debat bevrijd worden van deze beklemmende vorm van beleefdheid. Die vorm van beleefdheid bekleemde de conservatieve politici trouwens niet, omdat zij een sterk parlement niet ambieerden. Dat deden de liberalen wél. De rol die zij wilden spelen, zou onmogelijk zijn geworden wanneer zij niet eerst de discussiemores van de conservatieve politici van zich hadden afgeschud.

4 Liberalen versus confessionelen

De liberale politici deelden de overtuiging dat er in het parlement gediscussieerd moest worden op een zakelijke en, zoals we zojuist zagen, onbevangen wijze, over het algemeen belang. Het algemeen belang was allereerst het nationale belang. 'De liberale politiek diende zich aan als nationale politiek, in de zin van politiek die zich had losgemaakt uit particularisme en lokale context.'³⁷ Dat nationale belang werd vervolgens liberaal ingekleurd. De overheid diende zich bijvoorbeeld

36 *Handelingen II*, 1854-1855, 27 november 1854, p. 144.

37 De Haan & Te Velde 1996, p. 171.

niet te mengen in godsdienstige zaken. Men stond een strikte scheiding van kerk en staat voor. En ook de economie moest men overlaten aan de vrije markt. 'De staat was primair de handhaver van recht en orde, om de "maatschappelijke krachten", zoals dat heette, alle kans tot vrije ontplooiing te geven, dus ook alle religieuze richtingen.'³⁸ Er waren in die tijd nog geen politieke partijen. Hoewel er wel conservatieve en liberale politici waren, was het ideaalbeeld sterk dat men zich niet voor bepaalde belangen sterk maakte, maar voor het algemeen belang. Thorbecke droeg dit uitgangspunt scherp uit: 'Indien wij hier onze wetten en handelingen van bestuur zullen beoordelen als katholieken of protestanten, indien wij hier de publieke aangelegenheden zullen gaan beschouwen ieder met een kerkelijk oog, het zal met de eenheid van Staat, het zal met de gelijkheid van het recht, het zal met regering zijn gedaan!'³⁹

Het algemeen belang, zoals de liberalen dat opvatten, vereiste bijvoorbeeld dat alleen het openbare onderwijs op overheidsfinanciering mocht rekenen. De liberale minister Kappeyne van de Coppello legt in de memorie van toelichting bij de wet op het lager onderwijs van 1878 uit waarom. 'Voor allen, die het behoeven, moet door hare [van de overheid, BW] gestadige zorg de gelegenheid, om lager onderwijs te ontvangen, nergens ontbreken.' Het betreft openbaar onderwijs, 'bekostigd door het openbaar gezag, toegankelijk voor de belijders van alle godsdienstige gezindten'. Maar dit betekende wel dat 'de onderwijzer zich dient te onthouden van het verkondigen van leerstellige begrippen omtrent de godsdienst'. De school heeft volgens de minister dan ook een andere functie: 'burgers te kweken voor het gemeenschappelijk vaderland'. Het staat burgers vrij om bijzonder onderwijs te geven en te ontvangen, maar de staat kan dat niet bekostigen. 'Elke zoodanige ondersteuning kan inbreuk kan maken op de onzijdigheid, welke de Staat in alle opzichten jegens het bijzonder onderwijs moet in acht nemen.' En bovendien, bijzondere scholen kunnen godsdienstige 'tweedracht' aanwakkeren. 'Is menigeen op grond van individuele en subjectieve zienswijze niet tevreden met de openbare school, daarvoor is in naam der gewetensvrijheid volledige vrijheid van onderwijs daar; maar inrigtingen, waarbij men het verdeelen bedoelt van hetgeen de wet begeert vereenigd te houden, hebben op onbelemmerd aanzijn, niet op begunstiging regt.'⁴⁰

De minister kon rekenen op een meerderheid in het parlement. Maar de katholieke en protestantse parlementariërs lieten zich fel horen. Zij vreesden dat hun bijzondere scholen, uit eigen zak betaald, niet langer met de openbare scholen zouden kunnen concurreren en dat zij ten onrechte én voor de openbare (via de belastingen) én voor de bijzondere scholen moesten betalen (uit eigen zak). De wet wordt niet als 'onzijdig' ervaren, zoals de minister hoopte. Het is eenvoudig een 'partijwet', gedaan door een 'partij, die de meerderheid heeft'.⁴¹

De liberale parlementariër Goeman Borgesius wijt dergelijke kritiek aan de groeiende invloed van het 'clericalisme', die 'eene magt in den Staat is geworden' en

38 Von der Dunk 2005, p. 16.

39 Geciteerd in Von der Dunk 2005, p. 16.

40 *Kamerstukken II*, 1877-1878, 130, p. 3.

41 Schimmelpenninck van der Oye, *Handelingen II*, 1877-1878, 17 juni 1878, p. 953.

van 'volksagitators' als Abraham Kuyper. 'Het eenige middel om een botsing te voorkomen zou nu geweest zijn dat Kerk en Staat elk op eigen gebied waren gebleven. Doch dat heeft men niet gewild. De Kerk wilde, zoo niet regtstreeks dan toch indirect, in alles het oppergezag, niet alleen in zaken van zuivere godsdienst, maar ook in burgerlijke en politieke aangelegenheden. Vandaar die strijd, waarvan wij thans getuigen zijn.'⁴² De minister vreesde dat 'de agitatie grooter en sterker zal worden. Daartegenover bezwijken, is mogelijk; maar, wat mij betreft wijken, nooit.' De minister ging mee met de oorlogstaal van zijn opponenten: 'Want, op het oogenblik, dat die zegepraal [de gelijke behandeling van confessioneel en openbaar onderwijs, BW] zou worden gevierd, zouden de mannen, die ons de grondwetsherziening en het constitutionele stelsel gebragt hebben, te vergeefs hebben geleefd; op dat oogenblik zou het gedaan zijn met de liberale partij; op dat oogenblik zou het Staatsverdrag verscheurd zijn, in de vorige eeuw door alle gezindheden onder gejubel getekend, en de hoeksteen verbroken van onze nationale eenheid, dat geloofsverschil Staatsgemeenschap niet wegneemt.'⁴³ Op 18 juli 1878 wordt het wetsvoorstel met 52 tegen 30 stemmen aangenomen.

Deze grens van het algemeen belang werd in het begin alleen aangevallen door de anti-revolutionair Guillaume Groen van Prinsterer, lange tijd een eenling in de Tweede Kamer. Pas bij de behandeling van de schoolwet van 1878 werd het algemeen belang, waartoe het politieke debat door Thorbecke en de zijnen werd beperkt, door de confessionelen ontmaskerd als het liberale gedachtengoed, als het liberale perspectief zelf. Het werd duidelijk dat het algemene belang in feite betekende dat argumenten die met het liberale uitgangspunt in strijd kwamen, niet toelaatbaar werden geacht, door de liberale (en conservatieve) meerderheid. In de discussies kan men zien dat de protestantse en katholieke parlementariërs meenden dat wat in het "algemeen belang" was, niet in hun belang was. Een wet is niet in het algemeen belang, vonden de voormannen van de katholieken en de protestanten in de Tweede Kamer, wanneer die wet niet voor iedereen voordelig kan uitpakken. Daarom was Kappeynes schoolwet een partijwet. Zo komt een nieuwe interpretatie van het algemeen belang naar voren, één waarbij het algemeen belang vereist dat een wet vanuit allerlei gezichtspunten verdedigbaar is – een groot verschil met het inhoudelijk ingevulde begrip van algemeen belang dat Thorbecke hierboven vertolkte. Na de schoolwet van 1878 richtte Abraham Kuyper de ARP op, de eerste georganiseerde politieke partij in Nederland, waardoor voor iedereen duidelijk werd dat ook de liberalen een "partij" waren.

In de behandeling van de schoolwet van 1878 begon zich voor het eerst scherp af te tekenen dat de liberale afgrenzing van het algemeen belang niet meer kon worden geaccepteerd door burgers van confessionele huize. Zij bevochten en kregen in de decennia erna meer en meer ruimte om het verschil in uitgangspunt tussen hen en de liberalen uit te dragen, zoals decennia daarvoor de liberalen zichzelf de ruimte gaven door de conservatieve omgangsvormen te problematiseren. De wet was een succes voor de liberalen, maar het was een overwinning die hen uiteinde-

42 *Handelingen II*, 1877-1878, 20 juni 1878, p. 1005.

43 *Handelingen II*, 1877-1878, 25 juni 1878, p. 1045.

lijk duur kwam te staan: confessionele kiezers keerden zich van hen af en de liberale partij werd kleiner, daar waar confessionele partijen groeiden.

5 Liberalen en confessionelen versus socialisten en communisten

Het eind van het tweede decennium van de twintigste eeuw is voor de Tweede Kamer een tumultueuze tijd. De Wereldoorlog eindigt. Twee dagen voor het sluiten van de wapenstilstand breekt in Duitsland onrust uit; het Duitse keizerrijk wordt ten val gebracht; de socialisten grijpen de macht. In Nederland hebben regering en Staten-Generaal het districtenstelsel voor een systeem van evenredige vertegenwoordiging ingeruild. Het heeft geleid tot een versplintering van politieke partijen. Er zijn maar liefst vier socialistische/communistische partijen in de Kamer vertegenwoordigd. Naast de SDAP (22 van de honderd zetels) is de Communistische Partij Nederland (2 zetels; zij heeft eerst nog enkele andere namen) de belangrijkste. Socialistische en communistische partijen staan, wanneer zij net opkomen, voor een afscheid van de parlementaire democratie. Hun deelname aan het parlement is er uiteindelijk op gericht, althans dat was hun opzet aan het begin, om de parlementaire democratie van binnenuit omver te werpen. De Duitse revolutie dreigt naar Nederland over te slaan.

Naar aanleiding van de Duitse revolutie denkt Troelstra, leider van de SDAP, dat ook in Nederland de tijd voor revolutie is gekomen. Op 5 november zegt hij in de Tweede Kamer tot de regering: 'Vergeet niet, wanneer het eenmaal zoover is, dat gij u niet meer staand kan houden, dan zullen er andere krachten komen, die uw plaats innemen. Dan is de tijd van het burgerlijke regeeringsstelsel voorbij; dan zal de arbeidersklasse, de nieuw opgekomen macht, u verzoeken van die plaats te gaan en de plaats, die haar toekomt, aan haar over te laten.'⁴⁴ Op 11 november 1918 verkondigt Troelstra, de leider van de SDAP op een vergadering in Rotterdam: 'De arbeidersklasse in Nederland grijpt thans de politieke macht.'⁴⁵ In de Tweede Kamer zegt hij later dat de SDAP, de vakbeweging en de arbeidersorganisaties 'aanspraak kunnen maken voor het groote werkende volk van ons land op de overneming van de macht in den Staat'.⁴⁶ 'Wij hebben tot taak, dit historische oogenblik voor de politieke verheffing der arbeidersklasse te gebruiken (...)'.⁴⁷

Het reglement van orde van 1849 vermeldt al dat de spreker die beledigt of de orde verstoort, door de voorzitter wordt vermaand en tot de orde wordt geroepen (art. 36; 1888: art. 55). In het interbellum roept de voorzitter regelmatig socialisten en communisten tot de orde. Dat deed de voorzitter niet naar aanleiding van Troelstra's rede. De voorzitter kwam bijvoorbeeld wel in actie toen communist Wijnkoop de weigering van de regering om het leger te demobiliseren 'moord aan het volk' noemde⁴⁸ of toen hij aankondigde zo nodig 'onwettige middelen' te zul-

44 *Handelingen II*, 1918-1919, 5 november 1918, p. 259.

45 Oud 1997, p. 227.

46 *Handelingen II*, 12 november 1918, p. 343.

47 Idem, p. 347.

48 *Handelingen II*, 1918-1919, 7 november 1918, p. 303.

len gebruiken om de aanstaande wereldoorlog, die hij voorziet, tegen te houden.⁴⁹ Volgens de voorzitter mocht de communist niet 'dingen zeggen in een vorm die opruiend is. Ik heb er geen bezwaar tegen dat de geachte afgevaardigde hier zijn politieke meening verdedigt, maar alles wat er naar zweemt om personen buiten de Kamer, en zelfs in de Kamer, aan te sporen tot het bezigen van onwettige middelen, zal ik trachten te weren.' Overigens is het de vraag of de voorzitter hiertoe wel gerechtigd is. Beledigt Wijnkoop? Nee. Verstoort hij de orde? Ook dat lijkt niet het geval.⁵⁰

De voorzitter trekt de grens bij het goedkeuren van geweld. In het parlement mag een niet-parlementair stelsel worden aangeprezen, maar men mag niet oproepen om dat stelsel met illegale middelen omver te gooien. Wijnkoop refereert aan geweld, daar waar Troelstra steeds een vrijwillige overdracht van de macht voor ogen heeft ('wij verzoeken...', 'wij hebben aanspraak op...'). Dat maakt voor de voorzitter het verschil uit. Wanneer vlak voor de Tweede Wereldoorlog het parlementaire systeem ook nog eens bedreigd wordt vanaf de rechterzijde (NSB), wil een Kamermeerderheid de grens die de voorzitter trok, in het Reglement van Orde vastleggen. Enkele fractievoorzitters, allen van confessionele en liberale huize, stelden in 1934 voor om de bepaling ten aanzien van belediging en ordeverstoring uit te breiden: 'Wanneer een lid zich beledigende uitdrukkingen veroorlooft, de orde verstoort of, zij het slechts door het betuigen van instemming, aanspoort tot onwettige handelingen, wordt hij door den Voorzitter vermaand en in de gelegenheid gesteld de woorden, die tot de waarschuwing aanleiding hebben gegeven, terug te nemen.' Neemt het lid de woorden niet terug, dan kan de voorzitter ze uit het stenografisch verslag schrappen. De voorzitter krijgt ook de bevoegdheid de spreker uit de vergadering te laten verwijderen.⁵¹

De ruimte voor verschil blijkt groot. Zelfs burgers die afkerig zijn van de parlementaire politiek van vrije argumentatie tussen gelijke burgers die in vrijheid hun verschillen bespreken bij het kiezen van een gemeenschappelijke lijn, mogen in vrijheid argumenteren voor een niet-parlementair stelsel. Maar de ruimte is niet onbegrensd. Burgers mogen niet oproepen tot geweld.

6 Conclusie

Daar waar de normatieve politieke theorie laat zien hoe het verschil tussen burgers *behoort* te worden opgelost (par. 2.2), is in dit artikel onderzocht hoe in drie controversiële gevallen burgers in de politieke praktijk *daadwerkelijk* omgingen met het verschil dat op een zeker moment tussen hen begon te ontstaan. In het onderzoek werd de burger gedefinieerd als de deelnemer aan politiek (par. 2.1). Politiek werd daarbij begrepen als overleg tussen vrije en gelijkwaardige burgers die van elkaar verschillen en het eens trachten te worden over gemeenschappelijke normen (par. 2.2-2.3). Het overleg kent spelregels die de vrije uitwisseling

49 *Handelingen II*, 1930-1931, 23 oktober 1930, p. 227.

50 Pippel (1950), p. 339 meent dat de voorzitter op grond van de toen geldende regels niet had mogen ingrijpen.

51 *Handelingen II*, 1933-1934, bijlage 231.7.

van argumenten moet waarborgen (par. 2.3). Burgers zijn actief betrokken bij het preciseren en afwegen van die spelregels en bij het bedenken van tactieken die binnen die spelregels mogelijk zijn (par. 2.4).

Vanuit dit perspectief op de burger en de politiek zijn drie gevallen geanalyseerd waarbij die betrokkenheid duidelijk contouren kreeg, omdat er in die gevallen scherpe verschillen tussen burgers aan het licht traden. In het midden van de negentiende eeuw problematiseerden burgers van liberale huize de beleefde, aristocratische omgangsvormen, die een scherpe controle op de regering, wat de liberalen beoogden, onmogelijk maakte. Deze conservatieve gentlemantactiek hield de ruimte voor verschil zo smal dat de liberale parlementaire politiek erdoor werd belemmerd. Nadat de liberalen ruimte hadden gecreëerd voor een scherpe, zakelijke discussiestijl, werden zij op hun beurt in de tweede helft van de negentiende eeuw onder vuur genomen door confessionele burgers, die zich gemarginaliseerd voelden door de liberale afbakening van algemene, politieke belangen. Tijdens de behandeling van de schoolwet van Kappeyne van de Coppello maakten zij duidelijk dat die liberale tactiek onvoldoende ruimte bood voor confessionele politiek. In het interbellum problematiseerden de liberalen en de confessionele burgers samen de revolutionaire houding van communistische en nationaalsocialistische burgers, die in hun ogen het parlementaire stelsel bedreigden. Hun antwoord was het verbod, opgenomen in het Reglement van Orde, om in te stemmen met het aanwenden van onwettige middelen. De ruimte om in vrijheid te *discussiëren* over een andere staatsvorm werd niet aangetast.

Uit de drie controverses stijgt het beeld op van de burger die zich in het deelnemen aan de politiek actief bemoeit met de manier waarop het politieke overleg behoort plaats te vinden. Een centraal thema lijkt de ruimte voor verschil te zijn. Er moet ruimte zijn voor eenieder om op zijn *eigen* manier deel te nemen, tenzij die manier de parlementaire politiek zelf dreigt te verhinderen. Daarom mag op *scherpe* wijze worden gediscussieerd over algemene belangen, *ruim* opgevat; maar daarom mag niet worden opgeroepen tot *geweld*.

Dit beeld van de burger is het resultaat van een kleinschalig, verkennend onderzoek. Het beeld heeft de status van hypothese, niet die van conclusie. De hypothese moet nader onderzoek uitlokken en door nader onderzoek worden getoetst. Van het analysekader dat hier is ontwikkeld, kan bovendien worden geprofiteerd bij de toekomstige analyse van het geval Wilders, wanneer het antwoord van het parlement daarop herkenbaar is geworden.

Literatuur

Arendt, H., *The Promise of Politics*, New York: Schocken Books 2005.

Arendt, H., *Over revolutie*, Amsterdam: Olympus 2009.

Aristotle, *Politics*, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company 1998.

Boogman, J.C., *Rondom 1848: De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Haarlem: Unieboek 1978.

Crick, B., *In Defence of Politics*, Harmondsworth: Penguin Books 1964.

- Dunk, H.W. von der, 'Godsdienst in de Nederlandse politiek', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2005: God in de Nederlandse politiek*, Den Haag: 2005.
- Foucault, M., *Parrèsia. Vrijmoedig spreken en waarheid*, Amsterdam: Uitgeverij Parrèsia 2004.
- Haan, I. de & H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN* (111) 1996-2.
- Habermas, J., *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996.
- Habermas, J., 'Concluding Comments on Empirical Approaches to Deliberative Politics', *Acta Politica* (40) 2005-3, p. 384-392.
- Habermas, J., 'Religion in the Public Sphere', *European Journal of Philosophy* (14) 2006-1, p. 1-25.
- Hampshire, S., *Justice is Conflict*, London: Duckworth 1999.
- Huizinga, J., *Homo ludens. Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur*, Amsterdam: Pandora 1997 (1938).
- Leydet, D., 'Citizenship', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), Introduction (Fall 2011 Edition).
- Oud, P.J., *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel I 1840-1940*, Assen: Van Gorcum 1997.
- Peeperkorn, M., 'Stijl van Wilders krijgt navolging', *de Volkskrant* 10 maart 2007.
- Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing*, De Haag: Staatsdrukkerij 1950.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Revised edition, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.
- Rousseau, J.J., *Het maatschappelijk verdrag*, Meppel: Boom 1995.
- Steiner, J., A. Bächtiger, M. Spörndli & M.R. Steenbergen, *Deliberative Politics in Action. Analysing Parliamentary Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.
- Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940*, Boom: Amsterdam 2010.
- Turpijn, J., *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008.
- Waldron, J., *Law and Disagreement*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Wolthuis, B., 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* (36) 2007-3, p. 12-33.
- Wolthuis, B., 'Objective rules of argumentation', in: J. Husa & M. van Hoecke (eds.), *Objectivity in Law and Legal Reasoning*, Oxford: Hart Publishing, forthcoming.